

ՀԱՅԵԼՅԱՆԱԿԱՆ
ANNIVERSARIES
ЮБИЛЕИ

ՄՏԵԼԸ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ*

DOI:10.57155/WJYK5334

ՄԵԽԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ
(ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԾՆՆԴՅԱՆ 900-ԱՄՅԱԿԻՆ, 1124-2024 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիայի բժշկական դպրոց, կորսված գործերը, «Վասն աշաց կազմության» պատասխանը, ակնարկական բուն հայկական եզրերը, «Ջերմանց միջոցառություն», «Երեք ազգ ջերմանց», «միօրեայ», «հայկական», «բորբոսային», «բորբոսի» տեսությունը ջերմերի կենդանի հարուցիչ մասին, Գալենոս, Իբն Սինա, ներդրումը ջերմերի դեղային բուժման, սննդաբուժության և փսիխոթերապիայի մեջ:

Հայ բժշկության պատմությունը, որի ավանդույթները դարերի ընթացքում ձևավորվել են ժողովրդական և դասական բժշկության հիմքի վրա, խնամքով պահպանում է իմաստուն բժշկապետների անունները, որոնք իրենց գիտական ու պրակտիկ գործունեությամբ նպաստել են բժշկական արվեստի զարգացմանը: Նրանց շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում միջնադարյան հայկական բժշկության հիմնադիր և կիլիկյան դպրոցի առաջնորդ Միսիթար Հերացին: Նրա գործունեությունը և հայ բժշկության հետագա զարգացման համար նշանակությունը պատկերացնելու համար դիմենք համեմատության եղանակին: Բնավ էլ չընկնելով չափազանցության մեջ՝ կարելի է համարձակ ասել, որ «Մեծն Միսիթարը» (նրան այսպես էին անվանում իր ժամանակիցներն ու հետագա սերունդների բժիշկները) հայկական բժշկության համար արել է այն, ինչ հունականի համար՝ Հիպոկրատեսը, հռոմեականի համար՝ Գալենոսը և արաբականի համար՝ Իբն Սինան: Նա հավաքել, ուսումնասիրել և ամփոփել է ոչ միայն Հայաստանի,

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, բժշկ. գ. դ., stellavard@yahoo.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 11 ապրիլի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 20 ապրիլի, 2024:

այլև Արևելքի երկրների ժողովրդական ու դասական բժշկության փորձը և ստեղծել այնպիսի աշխատություններ, որոնք մինչև օրս էլ չեն կորցրել իրենց արժեքը:

Մխիթարի երկերի համար բնորոշ են հայ դասական բժշկության ամենագայտուն հատկանիշները՝ փորձնական ճանապարհով գիտական փաստեր ձեռք բերելու ձգտումը և սխոլաստիկ խնդրամտություններից ու կարծրաստիպերից ազատ լինելը: Հերացու կյանքի և ստեղծագործության մեջ խոսացել են հայ բժշկության անցած դարավոր ուղին, ինչպես նաև մեծ բժշկապետի ներդրումը և ժամանակը կանխող վարկածների ձևով դրսևորված նրա ապագայի նկրտումները: Անցյալը, ներկան ու ապագան ինչ-որ մի պահ հանդիպում են իրար, և դա առաջացնում է հանճարների ստեղծագործական պայծառացման հրաշքը: Ելնելով այս իսկ պատկերացումներից՝ վերլուծենք հայ բժիշկ, բնագետ և իմաստասեր Մխիթար Հերացու անցած ստեղծագործական ուղին նրա ծննդյան 900-ամյակի շնորհիվ:

Երեք դար (XI-XIVդդ.) զոյատուած Կիլիկյան հայկական պետության մեջ ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ արվեստի և գիտության զարգացման համար, հիմնված բուն Հայաստանի ավանդույթների վրա: Անիի անկումից (1045 թ.) և թուրք սելջուկների ներխուժումից հետո այստեղ էին հասնում հալածված հայության նորանոր ալիքներ, ինչին նպաստում էր նաև ուժացման բյուզանդական քաղաքականությունը:

Ռուբինյան և Հեթումյան թագավորների Միս մայրաքաղաքի արքունիքում և հայ կաթողիկոսների նստավայր Հռոմկալում հավաքվել էր հայ մտավորականության ծաղիկը՝ բանաստեղծներ, մանրանկարիչներ, երաժիշտներ, իմաստասերներ ու բժիշկներ՝ Ներսես Շնորհալին, Վարդան Այգեկցին, Թորոս Ռոսլինը, Վահրամ Ռաբունին, Մխիթար Հերացին և ուրիշներ:

Կիլիկյան Հայաստանի թագավորները մեծ ուշադրություն էին դարձնում բժշկության զարգացմանը: Լևոն Բ թագավորը (1185-1219 թթ.), նրա դուստր Զաբլե թագուհին ու Լևոն Գ-ն (1270-1289 թթ.) հիմնադրել էին հիվանդանոցներ և առատորեն նպաստամատույց էին լինում նրանց: Այդ հիվանդանոցների հիմքի վրա ստեղծվեցին բժշկական դպրոցներ և բժշկանոցներ, որոնց գլուխ էին կանգնած փորձված բժիշկներ, ինչպես Մեծն Մխիթարը: Կիլիկյան կանառներում, Ներսես Լամբրոնացու Ակադեմիայում, որ գտնվում էր Միս մայրաքաղաքում, այլ առարկաների կողքին դասավանդվում էին բնական գիտություններ ու կազմախոսություն:

Մխիթար Հերացին ապրել և ստեղծագործել է Կիլիկյան Հայաստանի ամենաուշագրավ պատմական ժամանակաշրջաններից մեկում (XII դ.), որ հա-

րուստ էր դրամատիկ բախումներով, մեծապես ազդող միջազգային քաղաքականության վրա Մերձավոր Արևելքում: Ռուբեն Ա իշխանի և իր զինակիցների ջանքերով մի քանի տասնամյակ առաջ (1080 թ.) ստեղծված Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որ ուժերի գերագույն լարումով դիմակայում էր արտաքին թշնամիների հարձակումներին, ստիպված էր ներքաշվել համաշխարհային քաղաքականության իրադարձությունների հորձանուտի մեջ: Սակայն դրանց ընթացքն ընդհանուր առմամբ նպաստավոր եղավ երիտասարդ հայկական պետության համար, որը հարյուր տարի անց, Լևոն Բ-ի օրոք դարձավ հզոր Կիլիկյան հայկական թագավորություն (1198 թ.):

Մխիթար Հերացին ծնունդով կիլիկեցի չէր: Թողնելով հայրենի Հեր քաղաքը (այժմ Բոյ Պարսկաստանում), նա բազմաթիվ շնորհալի հայ պատանիների նման մայր Հայաստանից եկել էր Կիլիկիա բժշկության արվեստի մեջ կատարելագործվելու համար: Նրա ծննդյան և Կիլիկյան Հայաստան տեղափոխվելու ժամանակը հայտնի չէ: Սակայն, ելնելով մի շարք անուղղակի փաստերից, բժշկապատմաբանները հանգել են այն եզրակացության, որ Հերացին պետք է ծնված լիներ XII դարի առաջին քառորդի վերջում¹: Ուստի նա հայտնվել էր Կիլիկյան Հայաստանում հայոց իշխանության պատմության ամենախոշոր և անխառն շրջանում, երբ Բյուզանդիայի Հովհան կայսերը հաջողվել էր Կոստանդնուպոլիս գերելալը Լևոն Ա իշխանին և նրա ընտանիքը (1137 թ.): Մխիթար Հերացին ակաճառես է եղել հրաշքով փրկված Լևոն Ա-ի որդի Թորոս Բ-ի (1145-1169)՝ բյուզանդացիների դեմ մղած հաջող պայքարին: Նրա հաջորդների և հատկապես Լևոն Բ-ի օրոք Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններն ընդարձակվեցին, հայոց թագավորի հեղինակությունն այնքան բարձրացավ, որ նրան պաշտոնապես ճանաչեցին Բյուզանդիայի և Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալները: Մխիթարի աչքի առջև անփառունակ վախճան ունեցան խաչակրաց երկու արշավանք՝ երկրորդը (1147-1149 թթ.), որի շարժառիթը Մոսուլի Էմիր Չենգիի ձեռքով Եդեսիայի առումն էր 1144 թ., և երրորդը (1189-1192 թթ.), որը նպատակ ուներ ազատագրելու 1187 թ. Եգիպտոսի սուլթան Սալահեդդինի գրաված Երուսաղեմը: Եդեսիայի անկումը մեծ ցավ պատճառեց Կիլիկիայի հայ ու ասորի բնակչությանը: Հայ նշանավոր բանաստեղծ Ներսես Ծնորհալին այդ առիթով գրեց իր հռչակավոր «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմը, իսկ մի փոքր ուշ նրան ձայնակցեց Գրիգոր Տղան «Բան ողբերգական վասն առմանն Երուսաղեմայ» երկով:

Զգալի վնաս հասցրեց Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը խաչակրաց երրորդ արշավանքը, որը կազմակերպել և ղեկավարում էին Սրբազան Հռոմեա-

¹ Л. Оганесян, История медицины в Армении в 5 томах, т. 1, Ереван, 1946, с. 77.

կան Կայսրության ինքնակալ Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը, Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը և Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Ավգուստը: Խաչակրաց զորքերը անցնում էին հայկական հողերով, ճնշելով տեղացիներին և անօրինություններ գործելով: Սակայն Լևոն Բ-ի հեռատես քաղաքականության շնորհիվ երկիրը փրկվեց ասիական հակառակորդների՝ Արևմուտքի քրիստոնյա թագավորների և մահմեդական սուլթան Սալահեդդինի ոտնձգություններից: Թվում է, երկարամյա պայքարից և փորձություններից հետո ճակատագիրն ինքն էր բարյացակամ գտնվել քաջարի հայ ժողովրդի նկատմամբ, որը չէր ցանկանում հպատակվել ո՛չ բյուզանդացիներին, ո՛չ թուրք սելջուկներին, ո՛չ արաբներին և ո՛չ էլ խաչակիրներին: Խաչակրաց երրորդ արշավանքի հենց սկզբում Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը խեղդվեց Կալկադոնոսի (Սելևկիա) գետանցման ժամանակ: Լևոն Բ-ն խիստ զգույշ էր վերաբերվում գերմանական կայսեր արշավանքին դեպի Արևելք, մեծ փոսանգ տեսնելով նրա հաջողության դեպքում իր երկրի անկախության համար, որը Կիլիկիայի հայերը նվաճել էին Բյուզանդիայի դեմ մղած դաշավոր պայքարում:

Թևակորված խաչակիրների պարտությամբ՝ Սալահեդդինը պահանջեց Լևոն Բ-ից իրեն հանձնել նրա ժառանգական հողերը: Ի պատասխան այդ լավիրշ պահանջի, հայոց թագավորը նրա դեսպանին ասաց. «Այր, զնա և ասա քո սուլթանին, որ նրան չեմ տա իմ երկրի մի թիզ հող անգամ»²: Կիլիկիայի դեմ Սալահեդդինի արշավանքն ափսոսելից անհաջողությամբ, իսկ ինքը 1193 թ. մահացավ տենդից: Այսպիսով թշնամական ներխուժման փոսանգը վերացավ, և Կիլիկիայի հայոց պետության համար սկսվեց համեմատաբար խաղաղ մի շրջան, երբ երկիրը դարձանում էր պատերազմների վերքերը և վայելում խաղաղության բարիքները՝ երկրագործության, առևտրի, արհեստների, նասգիտության ուսուրվեստի ծաղկումը:

Այսպիսի իրադարձություններով հարուստ XII դարում ծավալվեց «Մեծն Մխիթարի» ստեղծագործական կյանքը: Նա այսպես է ներկայացնում ինքն իրեն «Ջերմանց մխիթարություն» գրքի առաջաբանում. «Ես Մխիթար Հերացի տրուպս ի բժկաց, որ ի մանկությունէ սիրող եղէ իմաստութեան և բժկական արուեստից, և վարժեցայի դպրութիւն արաբացոց, Պարսից և հեթնացոց...»³: Կիլիկյան Հայաստանի բժկանոցներից մեկում և Ներսես Լամբրոնացու Ակադեմիայում վերապատրաստվելուց հետո նա արժանանում է բժկության մագիստրոսի՝ բժկապետի կոչմանը: XII դարի վաթսուական թվականներին նա արդեն մեծ համբավ էր վայելում որպես փորձառու բժիշկ, բնախույզ և իմաստասեր: «Ի

² Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 149.

³ Մխիթարայ Շերացույ Ջերմանց մխիթարութիւն, Վենետիկ, 1832, Առաջաբան:

խնդրոյ առն բժշկի և աստեղագիտի Մխիթարայ» Ներսես Ծնորհալին գրում է իր «Յադագս երկնից և զարդուց նորին» բնափիլիսոփայական պոեմը, որի «Հորդորակի» տողերի սկզբնատառերը ակրոստիքոսի (ծայրակապի) ձևով կազմում են հետևյալ բնծայականը՝ «Բժիշկ Մխիթար, ընկալի Ներսիսէ զայս բան»: ՄՄ 7046 ձեռագրում ծաղկողը պատկերել է երկուսին՝ կաթողիկոս Ներսես Ծնորհալուն, որը դեպի երկինք պարզած ձեռքով կարծես կամենում է բացահայտել տիեզերքի կառուցվածքը և բժիշկ Մխիթար Հերացուն, որը երախտագիտությամբ ծնկաչոք ընդունում է ձոնը:

Այդ տարիներին հայ բժշկապետն ստեղծեց կազմախտության, բնախտության, մահնաբուժության և դեղագիտության հարցերին նվիրված մի շարք աշխատություններ: Ցավոք, սրանց մեծ մասը և հատկապես հոշակավոր «Ախտաբանություն»-ը և «Ախրապատին»-ը (Pharmacopoeia) կորսված են և հասել են մեզ պատառիկների ձևով՝ իր ժամանակակիցների և հետագա դարերի բժիշկների գործերում: Անգամ պահպանված հատվածներով, որոնցից հայտնի են «Վասն շինուածոյ և յօրինուածոյ աչացն», «Վասն փոշտանկի, որ է ձվանքն», «Վասն քաբանց», «Որոտացոյց և շարժացոյց», կարելի է ճիշտ պատկերացում կազմել Մխիթար Հերացու գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակի մասին:

Գիտական մեծ արժեք ունի «Ախտաբանութեան» մաս կազմող պատառիկը՝ նվիրված աչքի կազմությանը: Ամբողջական գործն առկա էր 1625 թ., երբ հայտնի բժիշկ Ասար Սեբաստացին, խմբագրելով Աբուսայիդի «Յադագս կազմութեան մարդոյն» երկը, աչքի կազմության բաժինը լրացրեց վերոհիշյալ պատառիկով, մեջբերելով Հերացու հետևյալ խոսքերը. «Ասացեալ է մեծն Մխիթար, թէ ամենայն բժիշկ, որ աչաց կամենայ ծառայել, պիտի որ զկազմութիւն աչացն կարդայ, որ ի ստածումն իմաստոյթեամբ լինի»⁴: Հետևելով Գալենոսի դասակարգմանը՝ հայ բժշկապետը մանրամասն նկարագրել է աչքի յոթ թաղանթները, երեք հեղուկները, մկանային համակարգը, զույգ տեսանյարդերը և տեսողության զգայարանը: Որպես առաջին թաղանթ այստեղ հանդես է գալիս «պինդ մարմին» կոչված կարծրաթաղանթը (սկերան՝ հունարեն scleros – «պինդ» բառից), որպես երկրորդ թաղանթ՝ անոթենին (հուն. Chorioidea): Աչքի այս երկու թաղանթները Հերացին համեմատում է ուղեղի կարծր (լատ. dura mater) և փափուկ (լատ. pia mater) պատյանների հետ ու խոսում նրանց ծագումնաբանական ընդհանրության մասին: Երրորդ թաղանթը, լատ. Հերացու, ցանցենին է (լատ. retina), իսկ նրա առջևի չտարբերակված մասը հայ բժշկապետը կոչել է «սարդոտայն» (հուն. arachnoidea) և այն համարել աչքի չորրորդ թաղանթ:

⁴ Աբուսայիդ, Յադագս կազմութեան մարդոյ, աշխատասիրությամբ Ս. Ա. Վարդանյանի, Երևան, 1974, էջ 178:

Իբն Սինայի նման Մխիթար Հերացին այն կարծիքի է եղել, որ ցանցենին սկիզբ է առնում ուղեղից: Մակայն միջնադարյան բժիշկներին հայտնի չէր ցանցենու լուսազգայնության հատկությունը, որը նրանք վերագրում էին ուսպնյակին: Որպես հինգերորդ թաղանթ՝ Հերացու դասակարգման մեջ հանդես է գալիս ծիածանաթաղանթը (հուն. iris), իսկ վեցերորդ և յոթներորդ թաղանթները եղջերենին (լատ. cornea) ու շաղկապենին (conjunctiva) էին: Եղջերենու օպտիկական յուրահատկությունները, ըստ հայ բժշկապետի, պայմանավորված էին նրա թափանցիկությամբ, կոկոշյամբ և հատակությամբ:

Աչքի հեղուկներից նա նկարագրել է սպիկենին (corpus vitreum), ուսպնյակը (lens crystallina) և ջրային հեղափոխությունը (humor aqueus): Կարևոր է նշել, որ թեպետ Հերացին օգտվել է Գալենոսի դասակարգումից, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, նա ձեռքի տակ ունեցել է ոչ թե հունարեն բնագիրը, այլ վերջինիս արաբերեն թարգմանությունը, քանի որ հայերեն եզրերին կից համարյա միշտ տալիս է արաբերեն անունները: Այս առումով հետաքրքրական է «սառնենին» (արդի տերմինաբանության մեջ՝ ուսպնյակ) եզրի պատմությունը: Այն ստեղծելիս հայ բժշկապետն իբրև երակետ ունեցել է լատիներեն lens crystallina (բյուրեղային ուսպ) և արաբերեն «նալիտի» (սառցային) եզրերը: Նա բառացի չի թարգմանել այս երկուսից որևէ մեկը, այլ օգտագործել է հայերենի «սառնենի» բառը, որը նշանակում էր և՛ բյուրեղ, և՛ սառույց: Ընդհանուր առմամբ աչքի թաղանթների և հեղափոխության համար Հերացին ստեղծել է «ենի» վերջածանցով մի շարք բարեհունչ ու ճշգրիտ հայերեն եզրեր՝ «եղջերենի», «խաղողենի» (uvea Galeni), «սառնենի», ձվի «սպիտակուցենի», «սպիկենի», որոնցից արդի տերմինաբանության մեջ պահպանվել են միայն եղջերենին ու սպիկենին: Այդ նույն եզրաստեղծման եղանակով ժամանակակից ակնաբուժության մեջ հանդես եկան նոր եզրեր՝ «ցանցենի», «անոթենի», «շաղկապենի», «պնդենի»:

Մխիթարին հայտնի էին աչքի չորս ուղիղ և երկու թեք մկանը, նաև՝ բքի սեղմամկանը: Դրանցից բացի նա տարբերակում էր կուպերի երեք մկան, այդ թվում m. levator palpebrae: Հայ բժշկապետը բավականին ճիշտ պատկերացնում էր տեսանյարդերի կազմությունը և ուղին, նրանց խաչվածքը (լատ. chiasma), ուղեղում հատուկ կենտրոնի առկայությունը, որտեղ տեղակայված է տեսողության ֆունկցիան: Աչքի հիվանդություններից նա նկարագրել էր եղջերաթաղանթի բորբոքման (կեռատիտ), տրախոմայի, գրաուկոմայի և շրտյան կլինիկական պատկերները, որ վկայում է ակնաբուժության բնագավառում նրա մեծ փորձի և խոր գիտելիքների մասին: Նաև մշակել էր հայերեն բառերի հենքի վրա մի ուրույն համակարգ, որը զգալիորեն ազդել է հայկական բժշկական տերմինաբանության հետագա զարգացման վրա: Ընդհանուր առմամբ կարելի է

ասել, որ աչքի կազմահոսության հիմքը Հայաստանում դրվել է «Մեծն Մխիթարի» այս պատառիկով:

XII դարի ութսունական թվականներին հայ բժշկապետը ձեռնամուխ եղավ իր կյանքի գլխավոր գործի՝ «Ջերմանց մխիթարություն» երկի առեղծմանը, որի համար երկար տարիներ նյութ էր հավաքել, ոչ միայն ուշադիր ուսումնասիրելով հույն, արաբ և հայ բժիշկների գրքերը, այլև ճանապարհորդելով դաշտային Կիլիկիայի ճահճոտ վայրերում, ուր մոլեգնում էին այս երկրամասի տեղային ախտերը՝ դողերոցը (մալարիա) և այլ տենդեր:

Այդ հետազոտությունները հետաքրքրում էին բոլոր նրանց, ովքեր մտահոգված էին երկրի բարօրությամբ, առաջին հերթին՝ Ներսես Շնորհալու ժառանգորդ, բանաստեղծ և իմաստասեր, կաթողիկոս Գրիգոր Տղային (1173-1193), որին Հերացին ձոնել է իր գործը: «Կամեցայ ըստ իմոյ կարողութեանս առնել զգիրքս զայս, – գրում էր նա առաջաբանում, – միայն վասն երեք ազգ ջերմանցն համառօտ՝ նախագիտութեամբն և ստածմամբն... Պատճառ ունեղով այսմ աշխատութեան և զսեր և զոժարակամութիւն սրբոյ և աստուածապատիւ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի, որ մակակոչի Տղայ... և արարաք զգիրքս զայս և անուանեցաք Ջերմանց մխիթարութիւն, զի սա մխիթարէ զբժիշկն ուսմամբ, իսկ զհիւանդն առողջութեամբ»: Իրավացիորեն համարելով, որ այդպիսի կարևոր աշխատությունը պետք է մատչելի լինի ոչ միայն մասնագետների նեղ շրջանակի, այլև՝ ընթերցողների ավելի լայն զանգվածների համար, Մխիթար Հերացին հրաժարվեց գրաբարով գրելու մտադրությունից և համարձակ դիմեց Կիլիկիայի հայոց խոսակցական լեզվին: «Եվ արարի զսա գեղջուկ և արձակ բարբառով, զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց»: Սրանով «Մեծն Մխիթարը» բացեց հայկական բժշկության համար ժողովրդականացման և աշխարհականացման ուղին:

Գրքի Առաջաբանում նա գնահատում է հույն, արաբ և պարսիկ բժիշկների գործերը որպես «լի և կատարյալ», մինչդեռ «ի Հայք» ինքը՝ «բնաւ ոչ գտաւ զվարդապետութիւն և զիմաստ նախագիտութեան»: Բոնքը իհարկե «Կանոնի» նման հանճարեղ գործերի մասին է: XII դարում Հայաստանում կար միայն «Գագիկ-Հեթումյան բժշկարանը»: Վերջինս առեղծվեց, երբ «հաղթող Գագիկ թագավորի Դեղագիտարանը Մխիթարի օրոք (1175-1201 թթ.) Անիից բերվեց Կիլիկիա և խմբագրվեց Սկևռայի վանքում Հեթում սեբաստոսի կողմից: Նման «լի և կատարյալ» հայ գործերի մասին էր երազում հայ բժշկապետը»⁵:

⁵ Ստեփա Վարդանյան, Հայաստանի բժշկության պատմություն, Երևան, 2000, էջ 105-115:

«Ջերմանց մխիթարություն» գրքում լուսաբանված են վարակիչ-ալերգիկ հիվանդությունների պատճառագիտության, ախտաբանության, մահնաբուժության (նախագիտություն, ստածում, բուժում), ինչպես նաև դասակարգման հարցերը: Ելնելով վերոհիշյալ հիվանդությունների առանձնահատկություններից՝ Հերացին ջերմերը բաժանել էր երեք խմբի՝ «միօրեայ», «հալեմաշ» և «բորբոսային»:

«Միօրեայ» ջերմերի խմբին նա դասում էր տենդային հիվանդությունների այն ձևերը, որոնք առաջանում են հոգու կամ կենսական պնևմայի վրա զանազան արտաքին ու ներքին վնասակար գործոնների՝ տոթի, ցրտի, ծծմբի ջրի մեջ լողանալու, թերսնման կամ չափից շատ ուտելու, տրտմության, վշտի և գերհոգնածության ազդեցությունից: Այսպես. Թ՝ «Լասն միօրեայ ջերմանն, որ պատճառն ի սիրտ ելնելոյ լինի» գլխում ասված է. «Եւ իւր նշանն այն է, որ աչքն կարմրի և բարձրանայ. և մանասին (բազկերակ) երակն մեծ լինի և պինտ... և երեսացն գոյնն խիստ կարմրի. և լինի, որ երեսն այտոյց առնու. և գոգն կարմիր դառնայ»⁶: Քննելով տենդերի այս խումբը ժամանակակից բժշկության տեսանկյունից, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ հայ բժշկապետը նկարագրել է ֆիզիկական, քիմիական և նյարդահոգեկան գործոնների ազդեցության հետևանքով առաջացած ալերգիկ հիվանդությունների որոշ ձևեր:

«Հալեմաշ» ջերմերի խմբում Հերացին ներառել է պալարախտի (tuberculosis) զանազան տեսակներ՝ թոքային, ոսկրահոդային և աղիքային: Նրա կարծիքով՝ որպես հարուցիչներ այստեղ ևս հանդես են գալիս նույն անբարենպաստ արտաքին ու ներքին գործոնները, ինչպես «միօրեայ» ջերմերի դեպքում: Սակայն շնորհիվ ավելի տևական ազդեցության, վերջիններս ախտահարում են ոչ միայն պնևման, այլև թափանցում մարմնի պինդ մասերի (ոսկրերի, հոդերի) և ներքին օրգանների մեջ: Հավանաբար նկատելով «միօրեայ» և «հալեմաշ» ջերմերի միջև եղած կապը, նա ինչ-որ չափով բացահայտել է ալերգիկ գործոնների դերը պալարախտի պատճառագիտության և ախտաբանության մեջ:

«Ջերմանց մխիթարություն» գրքի ԻԳ ՝ «Պատմություն և նախագիտություն վասն պին ջերմանն, որ է թոքոցն խոցնալն և մաշիլն» գլխում մանրամասն նկարագրված է թոքախտի կլինիկական պատկերը: «Եվ երբ թոքն խոցնայ, – գրում է Հերացին, – իւր նշանն այն է, որ մարմինն նիհարանայ, և կակուղ տաքություն լինի գերդ հալեմաշին, և եղենկունքն ծոին, և ոտներն ուռչին, վասն այնոր, որ գիջությունքն հալեցան, և հազալով ընդ խռչակն կուգայ հոտած, և մէջ ընդ մէջ արիւն»⁷:

⁶ Մխիթարայ Հերացոյ Ջերմանց մխիթարություն, էջ 16:

⁷ Նույն տեղում, էջ 48-49:

«Բորբոսային» տենդերը, որ առաջանում են չորս հիմնական հեղափոխության՝ արյան, դեղին և սև մաղձերի ու լորձի մեջ «բորբոսային» գործոնի ներթափանցման պատճառով, կազմում են Մխիթարի դասակարգման հիմնական մասը: Ինչ վերաբերում է «բորբոսի» գործոնին, ապա այս հարցում հայ բժշկապետը բավականին հեռացել էր անտիկ բժշկության տեսությունից և առաջադրել մի նոր վարկած վերոհիշյալ տենդերի կենդանի հարուցչի մասին, որը բոլորից մոտ է կանգնած ժամանակակից պատկերացումներին: Բժշկապատմաբան Լևոն Հովհաննիսյանը գրում է. «Օբյեկտիվ և անվիճելի փաստ է, որ մինչմանրէաբանական շրջանի բժիշկներից ոչ մեկը չի օգտագործել վարակի էությունը բնորոշող այնպիսի մի եզր, որն ավելի մոտ լինեք ճշմարտությանը, քան այդ արել է Մխիթար Հերացին»⁸:

Անտիկ գիտության մեջ տենդային հիվանդությունները բաժանվում էին երկու մեծ խմբի՝ «միօրեայ» և «նեխած», իսկ «հալամաշ» տենդերը մտնում էին վերջինիս մեջ: Գալենոսի այս դասակարգումը հետագայում ընդունեցին արաբական բժշկության ներկայացուցիչները, այդ թվում և Բքն Սինան: «Բնաստասերների և բժիշկների իշխանն» այն կարծիքի էր, որ «նեխած» տենդերի՝ մալարիայի, տիֆերի և սեպտիկ հիվանդությունների հիմքում ընկած է նեխման երևույթը: «Կանոնի» չորրորդ գրքում ասված է. «Նեխականությունն առաջանում է փառ սննդանյութերից. այն, ինչ առաջանում է նրանցից, իր էության վատ որակի կամ արագ փչացման ենթակա լինելու պատճառով կանխահակված է նեխման... նեխած տենդի պատճառ կարող են լինել նաև արտաքին հանգամանքները, ինչպես օրինակ՝ պիղծ համաճարակային, ցածրավայրերի և ճահիճների օդը»⁹: Իսկ «Կանոնի» նույն հատորի 39-րդ գլխում՝ խոսելով «Արյան տենդերի մասին», նա ավելացնում է. «Այժմ մենք կասենք, որ արյան տենդերն ըստ էության երկուսն են՝ մեկն առաջանում է նեխվածությունից, իսկ մյուսը՝ տաքությունից ու խմորումից» (էջ 80):

Մխիթար Հերացին, քննելով բորբոսի էությունը, մոտ էր կանգնած Բքն Սինայի այն պատկերացմանը, որ նեխականությունից բացի արյան տենդերի պատճառ կարող են լինել նաև այլ գործոններ, այդ թվում խմորումը: Բր «բորբոսի» վարկածով Հերացին փաստորեն բացահայտեց այդ հնարավորություններից ճշմարտությանն ամենամոտ կանգնած տարրերակը:

Մեկ այլ ուշագրավ հանգամանք. հայ բժշկապետը կարևորում էր «բորբոսի» դերը ոչ միայն վարակիչ հիվանդությունների, այլև չարորակ ուռուցքների պատճառագիտության հարցում: «Ջերմանց մխիթարություն» գրքի ԼԹ՝ «Պատմություն և նախազգիտություն վասն սալտային ջերմերոյն, որ է սև մաղձն»

⁸ Л. Оганесян, История медицины в Армении, т. I, с. 121.

⁹ Ибн Сина, Канон врачебной науки в 5 томах, т. IV, Ташкент, 1980, с. 35.

գլխում նա գրում է. «Ապա թե (սև մաղձը) ի բաժին մի՞ ի մարմնոյն բորբոսի, որ է՝ ի յանդամ մին, նա այրն է գայն ցաւն՝ որ (տաճիկ) անուանի սարայօսան: Հոռուն՝ կարկինոս ասէ, որ է խեղզեւոյն (cancer)»¹⁰: Հաշվի առնելով, որ ժամանակակից ուռուցքաբանության մեջ սպասուցված է մարդկանց և կենդանիների որոշ ուռուցքների վիրուսային ծագումը, Մխիթար Հերացու այս կարծիքն արժանի է լուրջ ուշադրության:

«Բորբոսային» տեղերի խմբի մեջ բժշկապետը ներառել է մալարիայի տարբեր տեսակները (եռօրյա, քառօրյա): Նա վառ է նկարագրել մալարիայի կլինիկական պատկերը. «Բսկ այն նշաննին, որ հետ ջերմանն հանդիպեցան, այն է, որ ի նուպային սկիզբն դողալն և ծանդրանալն, և խիստ ցրտանալն ընդ ամենայն մարմինն լինի. և իւր երակսն յոյլ և յուշ լինի, բայց շատ փոփոխական լինի. և ի նուպային յաւելնալն տաքութիւն լինի, բայց ոչ սուր և ոչ այրեցող, գերող որ օր ընդ մէջ ջերմանն. և երակսն սակաւ մի սրանայ և շոյտ լինի, քան որ ի նուպային սկիզբն էր, և քան գօր ընդ մէջ ջերմանն, այլ փոքր և այլ յուշ լինի. և ծարաւն սակաւ լինի. և գոգն հոււմ և հոտած լինի... Եւ հանապազ հետ այդ ջերմանդ փայծաղնացաւութիւն լինի. նա վասն այդ պատճառանագր հիւանդին գոյնն վատթարի և թխանայ, և իւր կաշին սակաւ մին խոշորի և տապի, մանաւանդ երբ յերկար քաշէ» (ԼԹ գլուխ, էջ 114-115):

Հերացին «բորբոսային» տեղերի շարքին էր դասում տիֆային հիվանդությունները, որոնց կոչում էր «սինէհիս» (հուն. syneches – անընդհատ, մշտական): «Պատմութիւն նախագիտութեան սինէհիս ջերմանն, որ ի յարենէ լինի և ինքն ընդ երեք բաժանի» ԻԶ գլխում նա տալիս է որովայնային տիֆի կլինիկական պատկերը. «Ապա թե շատ՝ ի փաղաղս (տապ, բորբոքում) կենայ, և տեսանես, որ շատ տապի, և ի դեհ՝ ի դեհ շրջի, և փորն ուռչի, որ երբ ի վերայ զարկնես, նա դարդարայի (թմբուկի) ձայն տայ, ապա գիտացիր, որ մեռանել կամի ստոյգ. մանաւանդ երբ ի մարմինն սև վարդ երանէ աղտորի հատի չաքք և սև լինի, պարտ է փախչել և ի զատ կենայ»¹¹: Ամեն ինչ արժեքավոր է այս հատվածում. և՛ հիվանդության ախտանիշների մանրակրկիտ նկարագրությունը, և՛ ախտորոշման համար բախազնման եղանակի կիրառումը, և՛ տեղի վարակիչ լինելու մասին դիտողությունը:

Վերջին հանգամանքը կարևոր է նաև այն առումով, որ վկայում է միջնադարյան հայ բժշկության մեջ հայավարակայնության վերաբերյալ հատակ պատկերացման մասին: Նման հայացքներ XVI դարում զարգացրել է իտալացի բժիշկ և փիլիսոփա Զիրովանո Փրակաստորոն «Վարակի, վարակիչ հիվանդությունների և նրանց բուժման մասին» գրքում:

¹⁰ Մխիթարայ Հերացույ Ջերմանց մխիթարություն, էջ 113:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 69-70:

Մխիթար Հերացու կարծիքով տենդային հիվանդությունը կարող է փոխանցվել ոչ միայն հիվանդ մարդկանց, այլև կենդանիների միջոցով: Այսպես. «հարկմաշ» տենդով տառապող հիվանդին նա խորհուրդ է տալիս խմել էշի կարթ, սակայն նախազգուշացնում. «գիտացիր, որ էշն ճերմակ լինի և առողջ, և ազատ յամենայն ցեղ հիւանդութենէ»:

Տենդերի զանազան ձևերի ճշգրիտ նկարագրությունը «Ջերմանց մխիթարություն» գրքում վկայում է, որ բժշկապետը հիմնադրի տիրապետում էր հիվանդի կլինիկական հետազոտման ամենատարբեր մեթոդների՝ մանրամասն հարցուփորձից (անամնեզից) սկսած մինչև օբյեկտիվ եղանակներ՝ զննում, շոշափում, բախագնում, որոնց վրա հենվում է ժամանակակից ախտորոշումը: Նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում նաև հիվանդի երակազարկի քննությանը, ջերմության չափմանը, մեզի, խորիխի, քրտնքի և այլ արտաթորանքների հետազոտմանը:

Թե որքան կշռադատված է եղել հետազոտման ու հիվանդի նկատմամբ անհատական մոտեցման մշակված համակարգը, երևում է այն պահանջներից, որ Հերացին առաջադրել է «Վասն եղեք քանի դիմօք մարթի բժիշկն զհիվանդն ստածել և բժշկել» գրքի վերջին՝ ԽԶ գլխում: Նա գրում է. «Պարտ է բժշկին, որ զհիւանդն ծառայէ, որ գդէման՝ ի տասն իրք այրնէ. առաջին դէման, որ յուզէ զպատճառն ցաւոյն և զհիւանդութեանն. և երկրորդն՝ զպատահմունքն, որ զկնի հիւանդութեանցն լինի. երրորդն՝ զխառնուածք մարմնոյն, չորրորդ՝ զկերպ մարմնոյն. հինգերորդ՝ զաւուրքն զհիւանդին. վեցերորդն՝ օդոյն զորպիսութիւնն և զերկրին. եօթներորդ՝ զեղանակն ի չորից եղանակաց տարւոյն. ութերորդ՝ զաշխարհն իմանալ՝ ուստի հիւանդն է. իններորդ՝ զսովորութիւն հիւանդին. տասներորդ՝ զուժն և զօրութիւն հիւանդին»¹²: Հիվանդի հետազոտման, ստուգման ու բուժման այս տասը պատվիրաններն այսօր էլ չեն հնացել և կիրառվում են ժամանակակից բժշկության մեջ:

Վարակիչ և ալերգիկ հիվանդությունների առանձին ձևերի նկարագրությունից՝ վերջին գլխում հեղինակն անցնում է տեսական լայն ընդհանրացումների: Անտիկ բժիշկների և մասնավորապես Հիպոկրատեսի նման Հերացին ևս դիալեկտիկորեն էր մոտենում հիվանդությանը, տարբերակելով նրա զարգացման չորս փուլ՝ սկզբնական, սաստկացման, ավարտման ու նվազման: Ըստ Մխիթարի, այս փուլերից յուրաքանչյուրն ուղեկցվում է բնորոշ ախտանիշներով, որոնց ինսցությունը բժշկին հնարավորություն է տալիս գուշակել հիվանդության նախազգիտությունը (prognosis) և ըստ այդմ որոշել բուժման գործելակերպը: Վերջինս բժշկին օգնում է խուսափել այն սխալից, որը դառնում է

¹² Նույն տեղում, էջ 143:

հիվանդության նորոգման ու կրկնության պատճառը: «Բսկ դալատն (արաբ. սիսալ), որ ի բժշկէն լինի՝ այն է, որ ի բժշկէն և ի ստածելն թող և դալատ թայտիրն (պարս. միջոց) լինի, գերդ սահոկոյ (պսաի. վնաս) և վնասակար իրք լինի տվել հիւանդին. նոյնպէսն գիւանդութիւնն նորէ և կրկնէ ի վերայ հիւանդին» (գլուխ ԽԶ՝ «Պատմութիւն նախագիտութեան վասն չորից ժամանակացն, որով յառաջագէտ լինի բժիշկն գնահտուն և գկենացն յամենայն ցեղ հիւանդութիւնք»)¹³:

Նա միաժամանակ նշում է, որ հիվանդության կրկնվելը և սուր ձևից երկարատև խրոնիկականի վերածվելը, որ անբարենպաստ պրոգնոստիկ նշան է, կախիված է նաև հիվանդի ընդհանուր վիճակից: «Յորժամ հիւանդությունն կրկնէ և նորէ, շատք մեռանին ի հիւանդաց. մանաւանդ երբ հիւանդութիւնն դժար լինի և ծանր, և հիւանդին զօրութիւնն տկար լինի և վատուժ»: Նույն գլխում, խոսելով բժշկի սիսալի մասին, Հերացին անդրադառնում է նաև հիվանդի սիսալին, որի մասին լռում է արդի բժշկությունը. «Բսկ դալատն (սիսալը), որ ի հիվանդէն լինի, այն է, որ չլսէր ի բժշկէն, այլ գիւր կամնս այրնէ՝ կերակրելով և ընկնելով»:

Շնորհիվ այսպիսի խոր գիտելիքների՝ բժշկապետը կարողացավ ստեղծել մի ուրույն էթոպաթոլոգիկ (պատճառաախտաբանական) բուժական համակարգ՝ հիմնված դեղային, սննդային ու փսիխոթերապևտիկ մեթոդների կիրառման վրա: Միջնադարյան բժշկության հիմքում ընկած էր «հակառակը հակառակով բուժելու» հիպոկրատյան գաղափարը: Ելնելով անտիկ հունորալ տեսությունից, և հատկապես արաբ բժիշկների նրա հետագա մեկնաբանություններից, դեղանյութերը, սննդանյութերը, նաև ինքը՝ հիվանդությունը բաժանվում էին երկու խմբի, ըստ «սառը» և «տաք» տարրերի առկայության: Ըստ այդմ, «սառը» բնույթի հիվանդությունները բուժվում էին «տաք» դեղերով ու սննդանյութերով և հակառակը: Թեև հունորալ տեսության շատ դրույթներ մոսացածին էին, սակայն Մխիթար Հերացին իր հսկայական փորձի շնորհիվ կարողացավ դուրս գալ դրա նեղ կադապարներից:

Հերացու դեղային բուժման համակարգում գլխավոր տեղն էր գրավում բուսաբուժությունը, որն իր մեջ ներառել էր նախորդ փուլի ձեռքբերումները, ինչպես նաև սեփական հետազոտությունների արդյունքները: «Ջերմանց մխիթարություն» գրքի բարդ դեղատոմսերում հաճախ հանդես են գալիս երիցուկը, անճարակը, նունուֆարը, մանուշակը, հիրիկը, խոնդաստը, մշտիկը, կղմուխը, օշինդրը, եզան լեզուն, ջղաթփիկը, մատուտակը, սորնջանը, կապարը, անանու-

¹³ Նույն տեղում, էջ 136:

խր, ուրցը, տատաշը և Հայաստանի բուսաշխարհի վայրի ու մշակովի բազմաթիվ այլ դեղաբույսեր, որոնք օժտված են հսկամանրէական, հակաբորբոքային ու հակաալերգիկ հատկություններով: Ժամանակակից գիտության տվյալներով նրանց ազդեցությունը պայմանավորված է իրենց բաղադրության մեջ մտնող եթերայուղերով, ալկալոիդներով, գլյուկոզիդներով, հորմոններով, վիտամիններով և կենսաքանդերեն ակտիվ այլ նյութերով: Այսպիսով, «Ջերմանց մխիթարությոն» գրքում վարակիչ և ալերգիկ հիվանդությունների բուժման համար առաջադրված բուսական դեղամիջոցները կարող են մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել ժամանակակից բժշկության համար:

Այդ դեղամիջոցները կիրառվում էին ներքին օգտագործման համար եփուկների, թուրմերի, փոշիների, հաբերի, շիլաների, օշարակների ձևով, իսկ քսուքների ու սպեղանիների տեսքով՝ արտաքին օգտագործման նպատակով: Որոշ եթերայուղային բույսերի (վարդի, մանուշակի, երիցուկի, նունուֆարի, շուշանի) յուղը օգտագործվում էր շփելու ժամանակ, նրանց թուրմերը՝ ինհալացիայի, նաև՝ լիսցումների ու լոգանքների համար:

Այսպես «Վասն միօրեայ ջերմանն որ պատճառն ի ցրտոյ լինի» Ձ գլխում Հերացին գրում է. «առ մարզանկուշ և բաբունիճ և նամամ. զայս զամէնս եփէ ջրով, և գգուխն ի վերայ շոգւոյն կալ... ապա ի բաղանիս մտէ, և զմարմինն տաք ջրերով լուանայ. ապա թէ առնուս մարզանկուշ և սամիթ և սիսամբար, ջրով եփես, և զմարմինն եղկացնելով լուանաս, շատ օգտակար է»¹⁴: Անշուշտ այստեղ առկա է «հակառակը հակառակով» բուժելու հիպոկրատյան սկզբունքը, սակայն նաև նկատենք, որ բժշկապետն օգտագործել է հակաբորբոքային և հակաալերգիկ հատկություններով օժտված դեղամիջոցներ: Այսպես, ըստ ժամանակակից տվյալների, երիցուկի (արար. «բաբունիճ») եթերայուղը պարունակում է խամագուլեն ու սեակվիտերպեններ, որոնցով պայմանավորված է բույսի բուժիչ ներգործությունը:

Բուսաբուժության և սննդաբուժման հետ մեկտեղ հայ բժշկապետը կարևորում էր փսիխոթերապևտիկ եղանակը՝ հատկապես փսիխոզեն բնույթի «միօրեայ» ջերմերի բուժման համար: Ժ՝ «Վասն միօրեայ ջերմանն որ պատճառն հոգան և տրտմութիւն լինի» գլխում նա գրում է. «Եվ իւր առածումն այս է, որ ընդ իսող և ընդ կատակ և ընդ ամենայն իրք ուրախութիւն բերէ և զմբաղի. և որչափ կարէ՝ գուսանի և լարի և անուշ եղանակաց ճայն լսէ. և ի յայն իրվին զմբաղի՝ որ ցներքսէ ուրախութիւն բերէ»¹⁵: Միջնադարյան հայ բժիշկը հիմնադիր գիտակցում էր նյարդահոգեկան գործոնի դերը ոչ միայն «միօրեայ», այլև

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

«հալևմաշ» տեղերի առաջացման գործում: Նրա փսիխոթերապևտիկ բուժման համակարգը, ներառյալ ժողովրդական բժշկության զանազանից ժառանգած երաժշտությամբ բուժելու եղանակը, այսօր էլ կիրառվում է ժամանակակից կլինիկաներում:

Ինչ վերաբերում է «հալևմաշ» ջերմերի բուժման համակարգին, ապա այն հիմնված է նույն սկզբունքների վրա, ինչ «միօրեայ» տեղերին, սակայն անօրգանական դեղամիջոցներին այստեղ համեմատաբար ավելի մեծ տեղ է հատկացված: «Ջերմանց միսիթարություն» գրքի բարդ դեղատոմսերում թոքախտի բուժման համար դեղաբույսերից բացի առկա է հայկավր (Terra armena), որը լայնորեն կիրառվել ու շարունակում է կիրառվել ժողովրդական բժշկության մեջ: ԻԲ՝ «Վասն առածման և բժշկութեան առաջին ցեղ հալևմաշ ջերմանն, որ ի տաքութենէ լինի» գլխում կարդում ենք. «Առ զառնալեզու երեք դրամ. հայ կաւ չորս դրամ. փարդի կոնգմէն յիստկած վեց դրամ. սերկևիլի կուռ յիստկած, դրմի հունդ յիստկած, փրփրեմի հունդ վեց վեց դրամ. մարութի քամութան տասն դրամ. տանիկ կռէգ, քիթրայ և նշայ երեք երեք դրամ. սեխի կուռ եօթն դրամ. գայս ամէնս աղա և մաղէ, և շաղվէ պզրդատունի լուսալով, և դուրսեր արա, և ի շքի չորացուր, և տուր աղցած և մաղած մի մթխալ՝ քաղցր նռան ջրով և խիարի ջրով անօթեց, օգտէ հալևմաշ ջերմանն»¹⁶:

Իբն Սինայի «Կանոնում» հայկավրի մասին ասված է. «Հայկական կամ անիական կավր զարմանալի ներգործում է վերքերի վրա... այն օգնում է հատկապես թոքախտի և համաճարակային տեղերի դեպքում: Մեծ մահտարածամի (համաճարակի) ժամանակ շատերը փրկվեցին, որովհետև այն թույլ զինու հետ խմելու սովորություն ունեին»¹⁷: Հայկավրի հանքավայրերը գտնվում էին ոչ միայն Բագրատունիների մայրաղաքի շրջակայքում, այլև Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ Վայոց ձորում, Նորավանքում և այլուր: Ժամանակակից տվյալների համաձայն նրա հակաբորբոքային, հակաալերգիկ և արյունահոսությունը դադարեցնող ներգործությունը պայմանավորված է երկաթի օքսիդի և արյունինասիլիկատների առկայությամբ:

Կանգ առնենք նաև Հերացու վերոհիշյալ դեղատոմսի որոշ բուսական բաղադրամասերի վրա: Նրանցից մեկի՝ մատուտակի կամ մարութի (*Glycyrrhiza glabra* L.) ներգործությունը, որը լայնորեն տարածված է Հայաստանի բուսաշխարհում և կիրառվում է ժողովրդական բժշկության ոլորտում, ըստ ժամանակակից տվյալների, պայմանավորված է գլիցիրիզային և գլիցիրիտինային

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 43:

¹⁷ **Ибн Сина**, Канон врачебной науки, т. II, сс. 305-306.

թթունների առկայությամբ, որոնք կառուցվածքով մոտ են մակերիկամի կորուսի-
զոն հորմոնին:

Ինչ վերաբերում է պալարահատով հիվանդների սննդին, բժշկապետը մեծ
տեղ էր հատկացնում կաթնային և բուսական դիետային: Նա առանձնապես օգ-
տակար էր համարում էշի, այծի և ոչխարի կաթը, նաև՝ կովի կարագի թանր:
Կարևոր նշանակություն էր տրվում կաթի բաղադրությամբ, նրա յուղայնության
աստիճանին, որն ըստ Մխիթարի առաջին հերթին կախված էր կենդանու բու-
սական կերից: ԻԲ՝ «Վասն ստածման և բժշկության առաջին ցեղ հալեմաշ ջեր-
մանն, որ ի տաքութենէ լինի» գլխում նա գրում է. «Եւ դարմանէ գէշն աղէկ խո-
տով՝ որ դալար լինի, և հովային բանջրնով, որպէս հազար, և դդմի տերեւ, և
հինտիպայ՝ խառնած ընդ դալար գինձն, և այլ պզորդատունի կոթ, և զարի լուա-
ցած ցամաքեցուր և սպա կերցուր: Ապա առ իւր կաթնէն. ի յառաջին օրն տուր
կէս լիտր, և հետէն յաւելցուր ի կաթն ըստ ուժոյն հիվանդին»¹⁸: Թոքահատով հի-
վանդներին Հերացին խորհուրդ էր տալիս օգտագործել եփած դանդուռ, դդում,
թաղթ, նշի ձեղով պատրաստված լոբի, իսկ իբրև խմիչք՝ խնձորի, սերկևիլի ու
նռան հյութեր: Թուլացած հիվանդներին նա նշանակում էր մսի դիետա՝ հատուկ
եղանակով պատրաստված մսաջուր, ճուր, թարմ ձուկ, «գոր ի քարքռուտ տե-
ղաց և ի խիստ գնայուն ջրէ որսան»:

«Բորբոսային» տենդերի բուժման համակարգում առաջնությունը նույնպես
տրվում էր դեղամիջոցներին և դիետային: Ըստ որում, այստեղ Հերացին ավելի
հաճախ էր դիմում անօրգանական ծագում ունեցող դեղերին, քան «հալեմաշ»
ջերմերի բուժման ժամանակ: Հայկավից բացի նա կիրառում էր հայկական քա-
րը, ծծումբը, ցինկը և ծարիրը: ԻԸ՝ «Պատմութիւն և նախագիտութիւն վասն ջեր-
մանն որ գկնի ծաղկին լինի» գլխում նա գրում է. «Ապա թէ յաչքն ծաղիկ ելանէ,
կաթեցո ի ներք զայս դեղս. առ ասպահանի ծարիր քար, և ի վերայ խոլոզմիկի
(ոդորկ, տափակ քար) շփէ, և տրորէ այս ջրովս. առ չոր գնձահատ և ձարձատ
արա, և տաք ջրով թրջէ և քամէ, և ի ներք սակաւ մի քաֆուր խառնէ, և ի վերայ
խոլոզմիկին կաթեցո և շփէ զասպահանիկ ծարիրն՝ որ տրորի, և դեղադրով յաչսն
կաթեցո»¹⁹:

Բժշկապետն ընդհանուր առմամբ մեծ ուշադրություն էր դարձնում աչքի
վարակիչ և արերգիկ հիվանդությունների բուժման և պրոֆիլակտիկայի հարցե-
րին, խորհուրդ տալով օգտագործել ժողովրդական բժշկության զանազանից
որոշ բույսերի՝ աղտորի, վարդի, թթու նռան հյութերը: Հնագույն ժամանակներից

¹⁸ Մխիթարայ Հերացոյ Ջերմանց մխիթարութիւն, էջ 41-43:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 76-77:

Հայաստանում նուրբ համարվել է դեղային առումով ամենաօգտակար պտուղներից մեկը:

Ելնելով հիվանդության փուլից և կլինիկական ախտանիշներից՝ Մխիթարը նշանակում էր նաև սիմպտոմատիկ բուժում՝ լուծողական, փսխեցուցիչ, միզամուղ, լեղամուղ, ջերմությունը իջեցնող և տոնուսը բարձրացնող մեծ մասամբ բուսական դեղամիջոցներ՝ պտուղներ, հատապտուղներ, բանջարեղեն ու կանաչեղեն: Այդ նպատակով օգտագործվում էր նուրբ, սերկևիլը, հապալասը, սալորը, թուզը, խաղողը, իսկ բանջարեղենից դանդուռը, բամիան և թղթնջուկը:

«Ջերմանց մխիթարությոն» գրքի դեղատոմսերում հանդիպում են նաև կենդանական ծագում ունեցող դեղանյութեր: Այսպես, իբրև տոնուսը բարձրացնող դեղամիջոց Հերացին երաշխավորել է կուղբի ձուն, որ հաճախ զուգակցվում էր բուսական դեղերի հետ: Որոշ բորբոսային տենդերի ժամանակ մարմինը շփելու համար նա օգտագործում էր ձեթի մեջ խառնելով սարդոստայնը, որը, համաձայն արդի գիտության տվյալների, օժտված է հակաբիոտիկ հատկություններով:

«Ջերմանց մխիթարությոն» գրքի վերլուծությունը վկայում է միջնադարյան հայկական բժշկության բարձր մակարդակի մասին: Էռնստ Չայդերը, որը հայ բժշկապետի գիտական ժառանգության ամենախոր հետազոտողն էր, գրել է. «Երբ մենք, օրինակ, առանց կանխակալության համեմատենք Հիլդեգարդայի «Ֆիզիկան», որ գրվել է մի քանի տասնամյակ առաջ, հայ վարպետի ստեղծագործության հետ, ապա ստիպված կլինենք առաջնության դափնին վճռականապես շնորհել վերջինիս՝ բնությունը հիմնավորապես ճանաչելու, հետևողական և ինքնուրույն մտածողության և սխոլաստիկ լծից գերծ լինելու համար»²⁰: Հիշենք, որ «Ֆիզիկայի» հեղինակ Հիլդեգարդ ֆոն Բինգենը (1098-1179) կամ սուրբ Հիլդեգարդը բուսաբանության և դեղագիտության հայտնի գերմանացի մասնագետ էր, որի խորհուրդներին դիմում էին նույնիսկ կայսրերը, այդ թվում Ֆրիդրիխ Շիկանդուսը:

Մխիթար Հերացու գործերը գտնվում էին իր ժամանակակիցների և ապագա սերնդի հայ բժշկապետների՝ Գրիգորիսի, Ամիրդոյաթ Ամասիացու, Ասար Սեբաստացու և այլոց հետաքրքրության կենտրոնում: Դրանք XII-XVIII դարերում արտագրում, ուսումնասիրում, վկայակոչում ու բնօրինակում էին միջնադարյան հայ բժշկական կենտրոններում:

«Ջերմանց մխիթարութեան» հնագույն բնագիրը՝ ձեռ. ՄՄ 416, արտագրել է Կոնստանդին գրիչը 1279 թ. Սկևռայի վանքում (Կիլիկիա): Երկրորդ գրչագիրը՝

²⁰ Mechithar's des Meisterarztes aus Her "Trost bei Fiebern", aus dem Mittelarmenischen übersetzt und erläutert von Dr. med. **Ernst Seidel**, Leipzig, 1908, Vorwort, S. IV.

Փրգ. 246-ը, արտագրվել է 1637-1639 թթ. Կ. Պոլսում: Այն կարդինալ դր Ֆլերիի համաձայնությամբ Լյուդովիկոս XV-ի համար 1728 թ. Պոլսում ձեռք է բերել Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի ավանդապահ Ֆրանսուա Սենն արքեպիսկոպոսը: Նշենք, որ Փրգ. 246 գրչագիրը նույնությամբ կրկնում է Սկևռայի բնագրի կազմությունը՝ 1. «Մխիթար Հերացի. Ջերմանց մխիթարություն», 2. Հերացու «Ախրասպատին»-ը համառոտ խմբագրությամբ, 3. «Մխիթարք»: Հնարավոր է, այն էլ արտագրված լինի Սկևռայի բնագրից, քանզի այլ գրչագիր մեզ առաջ չի հայտնի չէ:

Այդ դեպքում կարելի է ենթադրել, որ Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո (1375 թ.) «Ջերմանց մխիթարություն» Սկևռայի վանքի բնօրինակը (ձեռ. ՄՄ 416) տարվել է Պոլիս, 1637-39 թթ. նրանից պատճենվել է Փրգ. 246 կրկնօրինակը, որը 1728 թ. վաճառվել է Փարիզ, իսկ ինքը՝ բնօրինակը, հետագայում Պոլսից եկել է Հայաստան՝ սկզբում Հայոց Կաթողիկոսի Էջմիածնի Հավաքածուն, ապա՝ Մաշտոցյան Մատենադարան:

Փրգ. 246 ձեռագիրը հիմք է ծառայել 1832 թ. լույս տեսած Վենետիկի Մխիթարյանների հրատարակության, իսկ վերջինս՝ Էռեսո Չայդելի գերմաներեն թարգմանության համար, որը արժանացել է Փուշմանի պատվավոր մրցանակի: Չայդելի թարգմանությունից հետո «Ջերմանց մխիթարություն»-ը գրավել է հայագետ Կ. Նոյմանի ուշադրությունը, որը նվիրեց նրան իր հոդվածը, հրատարակված «Վիեննայի գիտական գրականության տարեգրքում»: Վերջինս մտավ գրքի առաջաբանի հետ Շուվանի, Հեգելի ու Մորվիցի բժշկության պատմության ձեռնարկները:

Հայ բժշկապետի միջազգային ճանաչմանը մեծապես նպաստեց ակադեմիկոս բժշկապատմաբան Վահրամ Թորգոմյանի ղեկուցումը Փարիզի բժշկության ակադեմիայում 1899 թ.²¹: Չնոռանանք նաև, որ Վ. Թորգոմյանի անավարտ «Ջերմանց մխիթարություն» գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունը դեռ ապաստում է իր ավարտին. այն պահվում է Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում:

Մխիթարագիտության առաջընթացին մայր հայրենիքում նպաստեց 1955 թ. Երևանում ակադեմիկոս Լևոն Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Ջերմանց մխիթարություն» գրքի ռուսերեն թարգմանությունը՝ վենետիկյան հրատարակությունից²²: Միաժամանակ ծագեց «Ջերմանց մխիթարություն» երկու ձեռագրերի համեմատական գիտական բնագրի առեղծման հարցը, որը պետք է ընդգրկեր նաև «Ջերմանց»-ի համառոտ տարբերակը: Վերջինս

²¹ V. Torkomian, « Une médecin armenien du XII siècle: Mekhithar de Her et son « Traité des fièvres » », Revue scientifique, Paris, 1899, 30 septembre.

²² Мхитар Герацц, Утешение при лихорадках, под ред. Л. А. Оганесяна, Ереван, 1955.

առաջացել էր, երբ Անիի «Գագիկի դեղագիտարանը» բերվեց Կիլիկիա ու Սկևռայի վանքում Հերացու կյանքի օրոք 1175-1201 թթ. խմբագրվեց Ներսես Լամբրոնացու ախագ եղբայր Հերթում Սեբաստոսի կողմից, որը «Ջերմանց մխիթարություն» հեղինակային բնօրինակից 30 գլուխ ներմուծեց դրա մեջ²³:

1968 թ. լույս տեսավ «Ջերմանց»-ի ռուսերեն թարգմանության երկրորդ տարբերակը Սեն Արևշատյանի խմբագրությամբ²⁴: Հրատարակության պատրաստողներից մեկը՝ Մատենադարանի գիտական աշխատակից Սամսոն Լալաֆարյանը, դրա մեջ ընդգրկեց պատառիկներ համառոտ տարբերակից, վերցրած «Գագիկ-Հերթումյան բժշկարանից» (հետևյալ ձեռագրերից՝ Եղմ. 370 և Վնտկ. 1281): Տողերիս հեղինակը թարգմանել է այդ պատառիկները վերոհիշյալ ռուսերեն երկրորդ հրատարակության մեջ: Մխիթար Հերացու ծննդյան 900-ամյակին Մատենադարանում «Ջերմանց»-ի համեմատական բնագրի վրա աշխատողին շատ անելիք է սպասում:

STELLA VARDANYAN

MKHIT'AR HERATS'I

(Dedication to the 900th anniversary of the birth, 1124-2024)

Key words:

Cilician medical school, lost works, fragment “On the structure of the eye”, ophthalmological terminology of Armenian origin, the outstanding creation of “Great Mkhit'ar's” *Consolation for Fevers* (1184), “on three kinds of fevers,” the theory of living, moldy causative agent of fevers, Galen, Ibn Sina, contribution to the treatment of febrile diseases by plant, animal and inorganic preparations as well as diet therapy and psychotherapy.

The article is based on an analysis of the political and cultural situation in the Cilician Armenian Kingdom in the 12th century. Mkhit'ar Herats'i was not a native of Cilician Armenia. Like thousands of gifted youths from native Armenia, he left his hometown of Her (now Khoy in Iran) and moved to Cilician Armenia. It was founded by Ruben, a prince from Ani, and turned from a small Armenian principality into a strong kingdom under the rule of Levon II (1185-1219). In the capital Sis he graduated from the Nersēs Lambronats'i Academy and was awarded the title of Master of Medicine. The outstanding poet and philosopher of Cilician Armenia

²³ Ս. Վարդանյան, ««Գագիկ-Հերթումյան բժշկարանը» և նրա խմբագրական տարբերակները», *ԴԲՀ*, № 2, 1985, էջ 145-160:

²⁴ Мхитар Герацци, *Утешение при лихорадках*, под ред. С. С. Аревшатяна, Ереван, 1968.

Catholicos Nerses Shnorhali (the Gracious) dedicated his poem *On the Sky and Heavenly Bodies* to “the physician and astronomer Mkhit‘ar”.

In the 1160s the intensive scientific and practical activity of “great Mkhit‘ar” began. He wrote a *Pathology* and an *Akhrapatin* (Pharmacopoeia), from which only excerpts have reached us. The fragment “On the structure of the eye” is transmitted in the book of the 12th century Armenian physician Abusaid *On the Structure of Man*. The close connection of Mkhit‘ar with the classification of Galen and Ibn Sina is discussed, as well as the creation of Armenian names for moistures, membranes, muscles of the eye and optic nerves. With the help of the suffix “eni,” Herats‘i created a series of Armenian terms. Only two of them have been preserved in modern terminology: *yegjereni* (cornea) and *apikeni* (corpus vitreum).

In the 1180s, Mkhit‘ar started writing the main work of his life, the *Consolation for Fevers*. He wrote the book not only on the basis of studies of the works of Hippocrates, Galen, Ibn Sina, but also his personal experience. He gained it while traveling through the swampy regions of Cilicia Pedias, where malaria, typhus and other febrile diseases flourished.

Galen and Ibn Sina divided fevers into two large groups: “one-day” and “putrid” fevers. Herats‘i divided them into three groups: “one-day”, “wasting” and “moldy” fevers. In the moldy group he included malaria, typhus and a number of blood fevers that were caused by a living moldy pathogen. Historian of Armenian medicine Levon Hovhannisyan wrote: “Not a single physician of the pre-bacteriological era used a term as close to the truth to designate the infectious process as Mkhit‘ar Herats‘i did.”

Herats‘i included the malignant tumor into the group of black bile fevers: “If black bile grows moldy in one part of the body, i.e. in one organ, then that disease arises which Arabs call *saratan*, and the Greeks call *karkinos*, (Armenians) – *khets‘getin* (cancer).” In light of modern ideas about the viral origin of some types of human and animal tumors, these views of the medieval Armenian physician deserve close attention.

Mkhit‘ar Herats‘i also made a significant contribution to therapy. In the book *Consolation for Fevers*, he developed an etiopathological system for the treatment of febrile diseases, which included plant, animal and inorganic agents, as well as diet therapy and psychotherapy.

Ernst Seidel, one of the most profound researchers of the work of Herats‘i, wrote: “When we, for example, without prejudice compare Hildegard’s “Physics”, created several decades earlier, with the work of our Armenian master, then we must decisively give the latter the palm for a thorough knowledge of nature, consistent, independent thinking and complete freedom from scholastic bondage.”

СТЕЛЛА ВАРДАНЯН**МХИТАР ГЕРАЦИ****(Посвящение 900-летию со дня рождения, 1124-2024)**

Ключевые слова: Киликийская врачебная школа, утерянные труды, фрагмент «О строении глаза», армянские по происхождению офтальмологические термины, «Утешение при лихорадках» (1184), «о трех родах лихорадок»: «однодневные», «истощающие», «плесневые», теория о живом, плесневом возбудителе лихорадок, Гален, Ибн Сина, лечение лихорадочных болезней лекарственными растениями, препаратами неорганической и животной природы, а также диетотерапией и психотерапией.

На фоне политической и культурной обстановки в Киликийском Армянском государстве в XII веке дана картина жизни и творческой деятельности «Великого Мхитара», как называли его современники и последующие поколения армянских врачей.

Мхитар Гераци не был уроженцем Киликийской Армении. Как и тысячи других одаренных армянских юношей из коренной Армении, он оставил свой родной город Гер (ныне Хой в Иране) и переехал в Киликийскую Армению, которая из небольшого армянского княжества, основанного Анийским князем Рубеном примерно в 1080 г., превратилась в сильное царство при Левоне II (1185-1219). Здесь в одном из научных центров Киликийской Армении, в Академии Нерсеса Ламбронаци в столице Сис он завершил свое врачебное образование и удостоился звания магистра медицины – бжшкапета. В шестидесятых годах XII века выдающийся поэт и философ Киликийской Армении Католикос Нерсес Шнорали (Благодатный) посвятил поэму «О небе и небесных светилах»: «врачу и астроному Мхитару».

В эти годы началась интенсивная научно-практическая деятельность Мхитара, были созданы труды «Патология» и «Ахрапатин» (Фармакопоя), из которых дошли отдельные отрывки. В статье дается анализ фрагмента Гераци «О строении глаза», сохранившегося в книге армянского врача XII века Абусаида «О строении человека». Показано знакомство Мхитара с классификациями Галена и Ибн Сины, а также самобытность созданных им армянских названий влаг, оболочек, мышц глаза и глазных нервов.

В 80-х годах XII века Мхитар Гераци приступил к главному делу своей жизни – книге «Утешение при лихорадках», которую он писал не только

изучая труды Гиппократ, Галена, Ибн Сины, но и путешествуя по заболоченным краям Равнинной Киликии, где свирепствовали малярия, тифы и другие лихорадочные заболевания.

Гален и Ибн Сина делили лихорадки на две большие группы: однодневные и гнилостные. Гераци разделил их на 3 группы: «однодневные», «истощающие» и «плесневые». В группу «плесневых» он включил малярию, тифы и ряд лихорадок крови, которые вызывались живым возбудителем – плесенью. Историк армянской медицины Левон Оганесян пипет: «Ни один из врачей добактериологической эры не употребил для обозначения инфекционного процесса термина, столь близко стоящего к истине, как это сделал Мхитар Гераци».

В группу лихорадок черной желчи Гераци включил злокачественную опухоль: «Если черная желчь плесневевает в одной части тела, т.е. в одном органе, тогда возникает та болезнь, которую (арабы) называют *саратан*, а греки *каркинос*, (армяне) – *хецетин* (рак – сарсег)». В свете современных представлений о вирусном происхождении некоторых видов опухолей человека и животных эти взгляды заслуживают внимания.

Книгой «Утешение при лихорадках» армянский врач внес значительный вклад в развитие терапии. Им была разработана система этиопатологического лечения лихорадочных заболеваний, которая включала лечение растительными, животными и неорганическими средствами, а также диетотерапию и психотерапию.

Эрнст Зайдель, один из наиболее глубоких исследователей творчества Мхитара Гераци, писал: «Когда мы, например, без предубеждения сопоставим вышедшую несколькими десятками лет ранее «Физику» Гильдегарды с произведениям нашего армянского мастера, то мы должны решительно предоставить последнему пальму первенства за основательное знание природы, последовательное, самостоятельное мышление и полную свободу от схоластической кабалы».